

Frédéric Rognon

Actualiteit van *De grote stad*

Amsterdam, 24 januari 2020

Vertaling: Marianne van Reenen

Sans feu ni lieu, het werk van Jacques Ellul dat nu in het Nederlands is vertaald, is zestig jaar geleden geschreven en vijfenveertig jaar geleden in het Frans gepubliceerd. Wat kan het belang zijn van het boek in deze tijd, terwijl de stedelijke verschijnselen strikt genomen niet meer dezelfde zijn als in de afgelopen eeuw? Ik ga uit van de hypothese dat op dit terrein, zoals op vele andere terreinen, de ontwikkelingen van de afgelopen vijftig jaar Jacques Ellul gelijk hebben gegeven en dat ze in goede en slechte tijden zijn intuïtie hebben bevestigd. Ik zal achtereenvolgens stilstaan bij drie intuïtieve inzichten die de auteur in zijn boek heeft uiteengezet. Dat doe ik aan de hand van de veranderingen die zich sinds de publicatie ervan hebben voorgedaan: de stad als instrument en uitdrukking van de toenemende autonomie van de mens, de stad als plaats van slavernij en de stad als paradigma van hoopvolle verwachting.

1) **De stad als instrument en uitdrukking van de autonomisering van de mens**

Het eerste wat Jacques Ellul op basis van zijn bestudering van de bijbelteksten over de stad intuïtief heeft ingezien, is dat zij het instrument en de uitdrukking is van de autonomie van de mens ten opzichte van God. De eerste stad van de geschiedenis is volgens de bijbelse mythe Henoch. Zij werd door Kaïn gesticht na de moord op Abel. De stad volgt dus op een moord, die er de grondslag van vormt, een broedermoord (net als in de stichtingsmythe van Rome, waarin Romulus zijn broer Remus vermoordt). Henoch betekent 'begin' in het Hebreeuws. Jacques Ellul concludeert hieruit dat Kaïn de geschiedenis opnieuw wilde beginnen in plaats van de geschiedenis te vervolgen waarmee God een aanvang had gemaakt in de hof van Eden, en dat hij er een louter menselijke geschiedenis van wilde maken. De eerste stad is een verwerping van God, want Kaïn gaat weg bij het aangezicht van de Eeuwige en probeert zichzelf te verdedigen omdat hij niet gelooft in Gods bescherming. De stad vervult zijn behoefte aan veiligheid, vooral door zijn vestingmuren en torens.

Alle bouwers zijn zonen of nakomelingen van Kaïn en willen net als hij onafhankelijk zijn. De tweede stedenbouwer is Nimrod, de kleinzoon van Cham. Hij bouwt Babel, of Babylon. Babel betekent 'poort van de goden', maar 'poort' moet hier op twee manieren worden uitgelegd, want een poort gaat open en dicht. Het is enerzijds de poort die de ware God buitensluit, die hem 'de deur uit zet', anderzijds de poort die zich opent voor alle afgoden en hen binnenlaat. De inwoners van Babel bouwen een toren om 'zich een naam te maken'. Zich een naam maken, is weigeren van een Ander een naam te krijgen. Ze verklaren dus hun onafhankelijkheid en maken zich definitief los van God. Babel-Babylon zal ook de plaats van de ballingschap zijn. Het uitverkoren volk, dat de drager is van een universele openbaring, zal opgesloten zijn in de verwarring. Babylon is niet een stad, maar dé stad. Alle steden zijn in haar samengevat. Volgens Jacques Ellul heeft alles wat over Babylon wordt gezegd in feite betrekking op alle steden, of het nu om Venetië, Parijs of New York gaat.

Vandaag de dag zien we dat de stad een enorme vlucht heeft genomen. De ongebreidelde verstedelijking van de afgelopen decennia heeft ertoe geleid dat de meerderheid van de wereldbevolking, die kort geleden nog op het platteland leefde, voortaan in de stad woont. En bepaalde agglomeraties hebben gigantische vormen aangenomen. Twee maanden geleden was ik in Seoul, de hoofdstad van Zuid-Korea en de op drie na grootste stad ter wereld: tien miljoen inwoners in de stad zelf en vierentwintig miljoen als je de voorsteden erbij telt. Je moet vele tientallen kilometers reizen voordat je de stad uit bent, ondanks de zeer verstedelijkte beboste parken, want de gebouwen rijgen zich aaneen tot aan de horizon. In welk opzicht heeft Jacques Ellul dat goed ingezien? Je zou tegen zijn stellingen kunnen inbrengen dat verstedelijking niet noodzakelijkerwijs samenvalt met secularisatie en dat het religieuze element wel degelijk aanwezig is in de stad. Maar dat bezwaar kun je alleen aandragen als je zijn stellingen oppervlakkig leest. Want de grote paradox van Seoul, die doet denken aan Elluls interpretatie van de teksten over Babylon, is dat het er wemelt van de goden, dat er elke dag meer kerken bij komen, die aan de weg timmeren en – de allergrootste paradox – zich beroepen op de God van de Bijbel. Maar Jacques Ellul heeft al heel vroeg vraagtekens gezet bij de sociologische theorie van de secularisatie, in een tijd (de jaren zestig) waarin alleen maar werd gesproken over het einde van de religie. Hij gaf aan dat de mens altijd een *homo religiosus* zal blijven en dat hij misschien niet meer gelooft zoals vroeger, maar dat zijn geloofsopvattingen andere vormen aannemen en zich richten op nieuwe objecten. Er is een heel fascinerend proces aan de gang: de techniek is het belangrijkste instrument van de desacralisering en onttovering van de wereld, en de onuitroeibare hang naar het heilige van de mens begint zich op het instrument van de desacralisering zelf te richten, namelijk de techniek; de techniek is een nieuwe vorm van heiligheid voor de mens. We leven in het tijdperk waarin de techniek heilig is geworden¹.

Wat de God van de Bijbel betreft, heeft Jacques Ellul laten zien dat we slechts tot Hem kunnen bidden door naar Hem te luisteren: het gebed is geen woordenbrij, geen stortvloed van menselijke woorden, maar het bestaat erin stilte om zich heen en in zichzelf te creëren zodat God het woord kan nemen. Maar hoe kunnen we zorgen voor stilte in het voortdurende kabaal van de megapolen, in het oorverdovende en ononderbroken geraas van auto's op stedelijke verkeersaders van zestien banen en te midden van een onophoudelijke stroom van video- en audioberichten, clips, beelden, afstompende muziek en vormen van propaganda die onze manier van denken en ons gedrag conditioneren²? In de technische samenleving is het gebed eigenlijk 'onmogelijk' geworden³. Al die nieuwe goden kunnen dus niet de God van de bijbelse openbaring zijn. De technische macht wordt vereerd, aan haar wijden mensen hun leven en op haar altaar wordt alles geofferd wat haar vreemd is, ook, en misschien vooral, wanneer het christelijke kerken zijn, in de vorm van megakerken die de technische macht bejubelen. Zo verjaagt de stad, door haar wezen en door de logica achter haar ontwikkeling, God tot buiten haar muren en voltooit ze de autonomisering van de mens.

Maar Jacques Ellul wist niet alleen intuïtief dat de stad het instrument en de uitdrukking is van de toenemende autonomie van de mens, maar ook, en als gevolg daarvan, een plaats van slavernij.

¹ Jacques Ellul, « Le sacré dans le monde moderne », *Le Semeur*, nr. 2, 1963, p. 24-36 ; *Les nouveaux possédés*, Parijs, Arthème Fayard, 1973.

² Jacques Ellul, *Propagandes*, Parijs, Armand Colin, 1962.

³ Jacques Ellul, *L'impossible prière*, Parijs, Le Centurion, 1971.

2) De stad als plaats van slavernij

De eerste keer dat het volk van de Hebreërs als uitverkoren volk een stad bouwt is als ze ballingen zijn in Egypte. Dat is dus helemaal niet uit eigen wil. Elke keer dat Israël zelf steden bouwt, zal het zich die traumatische ervaring van slavernij herinneren toen het die kunst heeft geleerd, als onderdanen van een andere koning dan zijn God. Volgens Jacques Ellul's analyse is het de aankondiging van nieuwe slavernij.

Tijdens de veertig jaren in de woestijn leert het volk van de Hebreërs, ver weg van elke stad, wat vrijheid is. Het is een pijnlijk leerproces waarin het veel liever zou terugkeren naar de 'vleespotten van Egypte'. Want de mens verkiest altijd zekerheid boven vrijheid ook al is slavernij⁴ de prijs die hij ervoor moet betalen. Daarom oefent de stad een onweerstaanbare aantrekkingskracht op hem uit en dromt hij met andere mensen samen in gezichtloze en zielloze voorsteden. Moeten we het verschijnsel van de massale leegloop van het platteland waardoor de westerse samenlevingen vanaf de 19^e eeuw worden getroffen en die we vandaag de dag zien versnellen en zich wereldwijd verbreiden, dan niet zien in het licht van die analyse: de voorkeur van de mens voor de slavernij? De stad beantwoordt aan die eis van het menselijk functioneren: alles, zolang het maar geen vrijheid is!

Die intuïtie is echter ook intrigerend door de paradoxale kant ervan. Want is de stad in de collectieve beeldvorming niet eerder het symbool van de vrijheid? Dankzij de anonimiteit van de grote agglomeraties kan de mens ontsnappen aan de uitgesproken sociale controle van plattelandsgemeenschappen, en dankzij de opening van de steden (met name de havensteden) voor nieuwe denkrichtingen of gedragingen kan ieder zijn zoals hij wil, zelfs heel anders zijn dan de anderen, zonder enige morele sancties. In die context onderscheidt Jacques Ellul verschillende soorten vrijheid en stelt hij een criterium voor om ze te onderscheiden: vrijheden waaraan de mens gehecht is (een oxymoron: gehechtheid aan de vrijheid!) zijn altijd vrijheden ten opzichte van een object buiten zichzelf (politieke macht, sociale controle, een morele norm, de aanwezigheid van de ander, enz.). Maar die vormen van vrijheid zijn in feite het masker van de slavernij ten opzichte van zichzelf, van de invloed van onze eigen impulsen en van de propagandistische manipulaties van onze verbeelding; de enige echte vrijheid daarentegen, de vrijheid die de mens absoluut niet wil, is de losmaking van zichzelf, de afstand die hij neemt van zijn psychologische en sociale conditionering⁵. En de stad moedigt onze hang naar oppervlakkige, leugenachtige en vluchtige vrijheid aan door ons beelden van zekerheid en macht voor te spiegelen, en zorgt ervoor dat we de echte vrijheid niet ervaren, die we pas verkrijgen door van iedere zekerheid en macht af te zien. Maar laten we onze bijbelse verkenning in gezelschap van Jacques Ellul voortzetten.

Na veertig jaar rondgezworven te hebben in de woestijn verovert het volk van de Hebreërs de steden van Kanaän en vestigt zich erin. De verwoesting van de muren van Jericho is de nederlaag van de geest van macht en autonomie. Als je de muren ziet als technische middelen die de mens toepast om zichzelf te verdedigen in plaats van op Gods bescherming te rekenen, drukt die gebeurtenis op symbolische wijze de ijdelheid uit van de menselijke aanspraken op autonomie. Maar het volk van de Hebreërs herbouwt de stad ten koste van menselijk bloed en wendt zich zo op zijn beurt van God af. Jacques Ellul trekt de lijn door naar de huidige tijd door te constateren dat de steden vandaag de dag de levende, materiële en geestelijke krachten van miljoenen mensen opofferen.

⁴ Jacques Ellul, *Vivre et penser la liberté*, geredigeerd en van aantekeningen voorzien door Jean-Philippe Qadri, Genève, Labor et Fides, 2019.

⁵ Jacques Ellul, *Éthique de la liberté*, Genève, Labor et Fides, 2019².

Terwijl David een plattelandskoning, of liever gezegd een herderskoning blijft, is Salomon een koning die steden bouwt. Hij bouwt ze met behulp van slaven, zijn eerste ontrouw, die er niet alleen in bestaat af te zien van de vrijheid, maar er ook anderen van te beroven door de overheersing waaraan zijn voorouders waren onderworpen om te draaien. Dat zien we vaker in de geschiedenis: de vervolgers van gisteren worden de vervolgers van vandaag. Na Jeruzalem bouwt Salomo steden die hij aan vreemde goden wijdt, een nieuwe daad van ongehoorzaamheid aan God. Na Salomo bouwt Rechabeam een groot aantal sterke steden. Maar die steden worden ingenomen en de tempel wordt verwoest. Zich op menselijke krachten en technische middelen verlaten om zich tegen de vijand te beschermen blijkt geen succesvolle strategie.

In Kronieken wordt veel meer over de bouw van steden gesproken dan in Samuel en Koningen. En hoewel ze zijn geschreven in een tijd waarin de stedelijke beschaving zich heeft gevestigd en er dus niet terugverlangd kan worden naar de woestijn, tonen ze de stad als uiting van het verzet van de mens tegen God door haar in verband te brengen met zijn verraad. Twee verschijnselen doen zich in die tijd voor als symptomen van de slavernij die voortvloeit uit het feit dat de mens zich verwijdt van God: sociale verdeeldheid en prostitutie. Karl Marx zal veel later stellen dat de stad de plaats is van de verdeling van de maatschappij in klassen en geeft volgens Jacques Ellul blijk van een impliciet geestelijke visie, wat niet zo'n vreemde gedachtegang is. Maar Jacques Ellul gaat nog veel verder in zijn analyse door te stellen dat alle inwoners van de stad gedoemd zijn om vroeg of laat proletariër of prostituee te worden. Dat zijn de maatschappelijke plagen die inherent zijn aan de verstedelijking. We kunnen ons niet onttrekken aan die duizelingwekkende analyse. Enerzijds openbaart de Bijbel ons, in een tijd waarin men geen voorstelling had van de monsterachtige stad van vandaag, alle aspecten van die stedelijke slavernij. Anderzijds loopt de stedelijke ontwikkeling vanaf de tijd van de Bijbel tot aan onze tijd via Karl Marx, zodat we meer oog hebben gekregen voor de fundamentele vervreemding die verbonden is met het fenomeen van de stad door de vercommercialisering van alles, van arbeidskrachten tot het lichaam van mensen die van de maatschappij worden buitengesloten. Door de hoge vlucht die het tweeledige verschijnsel van proletarisering en prostitutie heeft genomen, elk met zijn eigen groeiende complexiteit, krijgt Jacques Elluls analyse een verrassende actualiteit.

Maar het is niet terecht om overhaast te concluderen dat de analyses van Ellul berusten op pessimistische, door doemdenken ingegeven vooronderstellingen. Onze auteur ziet de stad ook als paradigma van hoopvolle verwachting.

3) De stad als paradigma van hoopvolle verwachting

De bijbelse canon getuigt er in zijn diversiteit ook van dat er hoop gloort voor de stad. Het eerste voorbeeld is Nineve. Jacques Ellul heeft een commentaar geschreven op het bijbelboek Jona⁶. Hij interpreteert het niet letterlijk, maar als gelijkenis: het verhaal van Jona kan niet waargebeurd zijn, maar toch is het waar. De spanning tussen de concepten 'werkelijkheid' en 'waarheid' kenmerkt het hele werk van Jacques Ellul. Dat geldt ook voor de stad. Het fenomeen van de stad is, net als ieder werk van de mens, een onbetwistbaar feit, dat deel uitmaakt van de werkelijkheid. Maar christenen hebben de opdracht om te getuigen van de waarheid, die door de werkelijkheid wordt verdoezeld, maar die haar toch overstijgt. We komen er later nog op terug. Bij het boek Jona, een literair en geen stedelijk product, werkt

⁶ Jacques Ellul, *Le livre de Jonas*, Parijs, Cahiers bibliques de Foi & Vie, 1952.

het een beetje anders. Door het extreme karakter van het verhaal zou je aan de waarheid ervan kunnen twijfelen, terwijl die waarheid juist daarin doorschemert. De situatie van Nineve drukt onze verwijdering van God uit. Maar naar aanleiding van de profetie van Jona krijgen de Ninevieten berouw en komen ze tot inkeer. De hele stad kan van gedrag veranderen en voor het leven kiezen. Er is dus hoop voor de stad. Dit exemplarische verhaal ziet Jacques Ellul als een inspiratiebron voor christenen. Wat is de rol van christenen ten aanzien van de stad, die de uitdrukking is van de verwerping van God? Zeker niet de stad verlaten en rechtsomkeert maken zoals Jona in dit geval naar Tarsis deed. De stad ontvluchten zou hetzelfde zijn als God ontvluchten. We moeten juist midden in de steden gaan wonen, maar zonder de werken van de mens op stedelijk en technisch gebied te verafgoden. We moeten de heiligheid ervan juist ontwijden. En we moeten getuigen van vrijheid en hoop midden in een wereld van slavernij en wanhoop. Daarin bestaat de opdracht om de spanning tussen waarheid en werkelijkheid in diezelfde werkelijkheid te verdragen.

Zien we vandaag tekenen van berouw en bekering in de stad? Je zou kunnen denken aan de stad Busan tijdens de Koreaanse Oorlog. Toen het Noord-Koreaanse leger erin geslaagd was bijna het hele schiereiland te bezetten begon de hele bevolking in de enclave Busan, op initiatief van de kerken, te vasten en te bidden, en werd de bankschroef losgedraaid. Dichter bij huis kunnen we denken aan steden, of in ieder geval wijken die aan een milieutransitie zijn begonnen tegen de catastrofale bedreiging van onze planeet. Freiburg-im-Breisgau in Duitsland is een 'duurzame stad' geworden die grootschalig heeft ingezet op hernieuwbare energie en zachte mobiliteit. Van de 230.000 inwoners werken er 10.000 op het gebied van duurzame ontwikkeling, en delegaties uit de hele wereld komen inspiratie putten uit dat model.

De Bijbel zelf geeft een tweede voorbeeld dat aanknopingspunten in deze tijd zou kunnen bieden. Het gaat om de zogenaamde vrijsteden, die in de boeken Numeri en Jozua werden aangewezen om mensen te ontvangen die vervolgd werden voor 'dood door schuld', steden die apart gezet waren, net als het uitverkoren volk, waar meer gerechtigheid heerste, of anders gezegd, gerechtigheid die dichter stond bij Gods gerechtigheid. Zelfs als er in die 'vrijsteden' van het Oude Testament strikt genomen geen sprake was van wat we vandaag 'asielrecht' noemen, zou de toepassing van dat recht een aantal van onze steden en landen tot plaatsen van hoop maken voor veel van onze tijdgenoten.

Het derde voorbeeld in de Bijbel is ten slotte natuurlijk Jeruzalem. Jacques Ellul besteedt er veel aandacht aan, want die stad heeft een heel bijzondere status. In tegenstelling tot wat je zou kunnen denken, is het geen stad, zelfs geen plaats die door God gekozen is, want God geeft alleen toe aan Davids wens om er de ark te plaatsen en de tempel te bouwen. God stemt in met die keuze, die getuigt van de vrijheid van de mens. Jeruzalem gedraagt zich net als de andere steden en haar zonde is des te groter omdat ze door God is aangenomen. Ze is voortaan de heilige stad. En in Jeruzalem komt de relatie tussen God en de mensen tot uitdrukking. Die lopen altijd bij God weg, maar God gaat in zijn genade op zoek naar hen. Ook wanneer Jezus Jeruzalem vervloekt, veroordeelt hij de stad, maar niet haar inwoners. Hij maakt zorgvuldig onderscheid tussen de mens en diens werken. Jezus is degene die 'huis noch haard' (*sans feu ni lieu*) heeft en verstoken is van alle gemakken en menselijke zekerheden. Als we hem willen volgen, zoals de discipelen, moeten we afzien van al onze zekerheden, waarvan de stad het denkbeeldige symbool is, zoals we hebben gezien. De menigte volgt Jezus naar de woestijn en verlaat zo haar belangrijkste bolwerk, de stad, om zich te ontdoen van alle menselijke werktuigen en de geestelijke strijd aan te gaan. De stad verlaten is de allegorische uitbeelding van het afzien van jezelf en het verlaten van je comfortzone. Maar de mannen en vrouwen die

hem zijn gevolgd worden vervolgens teruggestuurd naar de stad, ook al zijn ze voorgoed veranderd. Die beweging is beslissend: niet naar het platteland vluchten en daar blijven, maar terugkeren naar de stad om er van iets anders te getuigen. Daarin ligt de hoop voor de stad.

We kunnen die lijn doortrekken naar het huidige Jeruzalem, dat sinds tweeduizend jaar in een ambivalente, of zelfs ambigue situatie verkeert: stad van vrede en bloed, van bloed en vrede. Maar we kunnen die analyse ook op iedere stad van nu toepassen. Elk ervan kan een paradigma van hoopvolle verwachting zijn. Maar dat kan alleen zolang we met Jacques Ellul een duidelijk onderscheid maken tussen hoop (*espoir*) en hoopvolle verwachting (*espérance*)⁷. Hoop is het perspectief op verbetering van de situatie vanuit menselijk oogpunt. De stedelijke beschaving lijkt veroordeeld te zijn tot wanhoop: elk menselijk perspectief lijkt onecht. Hoopvolle verwachting is een theologisch begrip, terwijl hoop een seculiere term is. Hoopvolle verwachting berust op Gods beloften en bestaat erin vast te vertrouwen op de vervulling van die beloften.

De eschatologische belofte van God wordt zichtbaar in het hemelse Jeruzalem. In tegenstelling tot alle religies en mythologieën kondigt Openbaring geen terugkeer aan naar het begin, naar een staat van primitieve puurheid. Dat is des te paradoxaler omdat God een tuin had gekozen als meest wenselijke omgeving voor de mens en de stad altijd de uiting is geweest van het wantrouwen van de mens ten opzichte van God en van een nieuwe slavernij. In hun beroemde traktaten die in miljoenen exemplaren worden verspreid stellen de Jehovahgetuigen het toekomstige paradijs voor als een zeer idyllische plek, die overigens meer weg heeft van het Midwesten dan de hof van Eden. Ze baseren dat beeld op bepaalde landelijke profetieën van Jesaja, die de verzoening van alle diersoorten onderling en met de mens aankondigt. Maar de toon van Openbaring is anders en het is Jacques Elluls verdienste (wat door een groot aantal van de meest eminente exegeten wordt erkend) dat hij in *De grote stad* de nadruk heeft gelegd op dat bijzondere kenmerk van de christelijke hoop: de omgeving die God de mens belooft aan het einde der tijden is geen tuin, maar een stad, het hemelse Jeruzalem. Dat heeft in de ogen van Jacques Ellul beslissende gevolgen. Daaruit blijkt wie de bijbelse God is: geen despoot die de mens oplegt wat volgens God goed voor hem is, maar een God van vrijheid die de historische keuzes van de mens overneemt, ook en vooral wanneer die keuzes een verwerping van God inhouden. De geschiedenis eindigt dus met een stad, maar een stad waarin, anders dan in alle door de mens gebouwde steden, God volledig aanwezig zal zijn.

Daarin openbaart de God van Jezus Christus zich als Liefde – *ἀγάπη*. ‘God is liefde,’ staat in het eerste hoofdstuk van Johannes⁸. De liefde is dus niet gewoon een van de eigenschappen van God, zoals wijsheid, macht en alwetendheid. God is niet alleen een God die liefheeft, een barmhartige God, hij is in de ware zin van het woord liefde. Er is dus geen verschil tussen God en liefde, liefde is zijn naam, zijn identiteit. Een God die liefde is, is een God die slechts in een relatie kan bestaan, die slechts dóór zijn relaties kan bestaan, en die zich door de ander laat veranderen. De Liefde is de ontmoeting tussen twee vrijheden, die van God en de mens, twee vrijheden die allebei geroepen zijn om zich door de ander te laten transformeren. Daarom stelt God de mens een stad voor, want hij heeft zichzelf laten transformeren door de wens van de mens, door zijn wens in een stad te leven.

In welke zin kan die analyse, die uitmondt in de vraag naar de identiteit van God zelf, bijdragen tot onze bezinning op en houding ten opzichte van de ongebreidelde verstedelijking

⁷ Jacques Ellul, *L'espérance oubliée*, Parijs, Gallimard, 1972.

⁸ 1 Johannes 4:8.

van vandaag? Wat kunnen tegenover de huidige stadsvernieuwing, de leegloop van de binnensteden en de verpaupering van de buitenwijken, de globalisering van de handel en de sterk toenemende mobiliteit, twee of drie sporen zijn die we kunnen verkennen om waarheid en werkelijkheid te kunnen laten samenvallen? Ik denk dat we ze te midden van de wanhoop van onze tijdgenoten als volgt kunnen formuleren: getuigen, niet van hoop, maar van een andere, hoopvolle verwachting; tegenover de religie van de macht van techniek kiezen voor een ethiek van de niet-macht; en in het hart van onze anonieme steden de betekenis van de ontmoeting met de naaste nieuw leven inblazen.